

ГУМАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ОСНОВА ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ У ВНЗ

Микола ДУБІНКА (Кіровоград)

Постановка проблеми. Спілкування є суттєвим засобом здійснення будь-якої професійної діяльності, адже взаємодія між людьми поряд із предметно-практичною діяльністю – сутність головного фактору розвитку особистості. Дослідження з педагогіки вищої школи підтверджують, що молода людина, вступивши до ВНЗ, не відразу стає студентом за психолого-педагогічними характеристиками. Спочатку відбувається процес адаптації до нових форм навчальної діяльності, контролю, соціального статусу, нових побутових умов, позначається відірваність від родини. Саме тому надзвичайно важливо сформувати правильну систему взаємин студентів та професорсько-

викладацького складу, що має реалізуватися у повсякденному педагогічному спілкуванні.

Аналіз актуальних досліджень. Спілкування як взаємодію соціальних суб'єктів розглядали Т. Алексєєва, Г. Андрєєва, О. Бодальов, Н. Волкова, Л. Дарійчук, І. Зязюн, М. Каган, В. Кан-Калик, Н. Кузнецова, В. Пасинок, Л. Савєнкова. Окремі психолого-педагогічні аспекти спілкування знайшли відображення в працях І. Богданової, А. Добрович, В. Кручек, А. Маркової, В. Семиченко, І. Чернокозова. Аспекти формування стилю міжособистісної взаємодії, готовності до особистісно орієнтованого спілкування розкриваються в роботах К. Богатирьова, М. Коваля. Проблеми культури

спілкування висвітлювались авторами В. Грехневим, А. Коваль, В. Малаховим та ін.

При цьому метою статті є розкрити основні засади педагогічного спілкування у ВНЗ при створенні навчально-виховного середовища та показати, що гуманістичне підґрунтя будь-якої комунікативної взаємодії є базовим для його ефективного здійснення.

Виклад основного матеріалу. Незаперечним є факт, що спілкування є особливим видом соціальної взаємодії людей і формою її виявлення; це цілеспрямована взаємодія, при якій встановлюються і розвиваються контакти між людьми, виробляються і дотримуються загальні правила, тактика і стратегія поведінки. Основу спілкування становлять потреби людей у забезпеченні умов життєдіяльності, інформаційному обміні; реалізація спільних та індивідуальних завдань, досягнення спільних та індивідуальних цілей [9, с. 203-204].

Спілкування є однією з найважливіших умов об'єднання людей для спільної діяльності, в т.ч. для навчання і виховання як опосередкованої спілкуванням спільної діяльності викладача та студентів [2, с. 26]. Для нього важливими є: а) мова погляду: його спрямованість, стійкість, тривалість, переключуваність, уникнення погляду тощо, а також емоційне забарвлення (дружній, уважний, зацікавлений, приємний або, навпаки, – агресивний, зневажливий тощо); б) мова очей.

Якщо проаналізувати психолого-педагогічні основи спілкування, то можна виокремити такі його закономірності: 1) наявність спільності інтересів, потреб, цінностей, цілей суб'єктів взаємодії; 2) спілкування є однією з базових потреб особистості, тому перешкоди по її здійсненню змушують до пошуку способів і засобів реалізації цього процесу; 3) розвиток, нарощування, вдосконалення – саме такий ланцюжок має відбуватися, інакше спілкування порушується, затухає; 4) позитивна налаштованість на партнера у спілкуванні, що сприяє уникненню бар'єрів, які утруднюють розуміння інформації [9, с. 204].

Психологічну структуру спілкування утворюють такі компоненти: 1) сприйняття людьми одне одного; 2) розуміння людьми одне одного; 3) ставлення як форма вираження стосунків.

У цілому ж, спілкування – невід'ємний елемент праці викладача, який включає: а) знання основ педагогіки спілкування; б) володіння умінням організовувати спілкування, управляти ним, як власним психічним станом; в) сформованість певних етично-особистих якостей педагога. При цьому варто констатувати, що професійна діяльність викладача цілком спирається на спілкування,

залежить від нього. Педагог має генерувати процес спілкування. Від цього залежать його успіхи в навчально-виховній роботі, становлення професійної майстерності [3, с. 118].

Використовуючи дослідження І. Зязюна, В. Кан-Калика, ми можемо стверджувати, що педагогічне спілкування є системою органічної соціально-психологічної взаємодії між викладачем та студентами, змістом якої є обмін інформацією, здійснення виховного впливу, пізнання особистості вихованця, організація взаємостосунків за допомогою комунікативних засобів, ініціатором, організатором і керівником якої є педагог. Ця система спрямована на створення оптимальних умов для обопільної діяльності.

У загальному розумінні педагогічне спілкування полягає в комунікативній взаємодії педагога зі студентами, колегами, спрямованій на встановлення сприятливого психологічного клімату, на психологічну оптимізацію діяльності, обмін думками, почуттями, переживаннями, способами поведінки, звичками, а також на задоволення потреб особистості в підтримці, солідарності, співчутті тощо. Це – складний, багатоплановий процес установалення і розвитку контактів між людьми, породжений необхідністю спільної діяльності, який включає в себе змістовий компонент, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприймання й розуміння іншої людини [2, с. 26-27]. Він забезпечує трансляцію через викладача студентам педагогічної культури, засвоєння знань, сприяє формуванню в них ціннісних орієнтацій.

Враховуючи позиції Н. Волкової, І. Зязюна та ін. педагогічне спілкування можна визначити як систему органічної соціально-психологічної дії викладача і студента у всіх сферах діяльності, що має певні педагогічні функції та спрямоване на створення оптимальних соціально-психологічних умов активної та результативної життєдіяльності особистості та базується на засадах гуманізму при створенні навчально-виховного середовища.

При цьому, як стверджує Л. Хоружа, під гуманізмом розуміється відображення людяності в усіх багатовимірних проявах особистості, ствердження поваги до неї та її цінностей [10, с. 193]. У цілому гуманізм базується на переконанні в необмежених можливостях людини, її здатності до самовдосконалення; на системі ідей і поглядів на неї як найвищої цінності у суспільній свідомості, що є основною загальнолюдською духовно-моральною цінністю, сформованою людством упродовж тисячоліть [10, с. 36]. Дотримання засад гуманізму при організації навчально-виховного середовища, як стверджує О. Бодальов, передбачає збереження фізичного і психічного здоров'я особистості, повагу до її свободи,

захист гідності і визнання права на щастя, забезпечує задоволення її потреб та інтересів як кінцевої мети соціуму [1].

При цьому варто враховувати, що при створенні гуманістичного навчально-виховного середовища, педагогічне спілкування виконує такі функції: 1) контактну (встановлення контакту як стану обопільної готовності до приймання і передавання повідомлення, змісту взаємозв'язку); 2) інформаційну (обмін повідомленнями: прийом, передавання інформації; обмін думками, задумами, рішеннями тощо); 3) спонукальну (стимуляція активності партнера з комунікації, спрямування його на певні дії); 4) координаційну (взаємне орієнтування й узгодження дій для організації спільної комунікативної діяльності); 5) пізнавальну (сприйняття, осмислення змісту інформації, пізнання внутрішнього стану співрозмовника; розуміння і вивчення навколишнього світу, особистості, колективу, себе); 6) експресивну (можливість доступно, цікаво й емоційно-виразно передавати знання, формувати уміння й навички; збудження в партнерові необхідних емоційних переживань («обмін емоціями»)); 7) встановлення відносин (усвідомлення власного місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних та інших комунікативних зв'язків); 8) організація впливу (зміна стану, поведінки, рівня комунікативних знань, умінь, досвіду, ціннісно-мотиваційної сфери співрозмовника тощо); 9) управлінську (керування своєю поведінкою, вплив на інших людей) [8, с. 4].

Оптимальним треба вважати таке спілкування викладача зі студентами у процесі забезпечення гуманістичних засад навчально-виховного середовища, що створює найбільш сприятливі умови для розвитку позитивної мотивації у професійній діяльності, для соціально-психологічного розвитку особистості, забезпечує сприятливий емоційний клімат у всіх сферах діяльності, забезпечує ефективне керівництво соціально-психологічними процесами у студентському колективі і дозволяє максимально використовувати особистісні якості вихованців [3, с. 118].

У цілому предметом комунікативної діяльності викладача є внутрішній світ студента. Згідно з логікою О. Леонтьєва предмет діяльності стає її мотивом. Однак людина – досить складний предмет, що містить у собі множину різних якостей. Конкретизуючи це положення стосовно комунікативної діяльності, М. Лісіна зазначила, що «... мотиви спілкування мають втілюватися в тих якостях самої людини та інших людей, заради пізнання та оцінки яких даний індивід вступає у взаємодію із кимсь з оточуючих» [6, с. 63]. Серед цих якостей були

виділені три групи: 1) пізнавальні, в яких інша людина виступає як джерело відомостей та організатор нових вражень; 2) ділові, де інша людина є партнером у сумісній практичній діяльності, помічником, взірцем правильних дій; 3) особистісні – людина розглядається як особистість, член суспільства, представник певної його групи. Залежно від цілей та мотивів учасників спілкування, задля яких воно організовується, виділяють такі його види: педагогічне, ділове та міжособистісне. У будь-якому випадку інша людина виступає носієм певних властивостей, виконує цілком визначену функцію та задовольняє конкретну комунікативну потребу – в співробітництві, нових враженнях, пізнанні, визнанні, повазі, співпереживанні, взаєморозумінні [6].

Педагогічне спілкування має бути особистісно-орієнтованим, діалогічним, здійснюватися на суб'єкт-суб'єктному рівні. Запорукою продуктивного спілкування педагога є його спрямованість на студента, професійне володіння комунікативною поведінкою, уміння долати комунікативні бар'єри й ускладнення [2, с. 26].

Людські взаємини, у тому числі й у навчально-виховному процесі, повинні будуватися на суб'єкт-суб'єктній основі. Як суб'єктом, так і об'єктом комунікативної діяльності виступає людина. Специфіка комунікативної діяльності полягає в тому, що спілкуючись з оточуючими, особа одночасно може і має виступати в ролі суб'єкта і об'єкта спілкування. Як суб'єкт вона пізнає свого партнера, визначає ставлення до нього (інтерес, байдужість, симпатія чи неприязнь), впливає на нього з метою розв'язання певної задачі. У свою чергу, ця особа сама є об'єктом пізнання для того, з ким спілкується. Партнер адресує їй свої почуття та намагається вплинути на неї. При цьому слід підкреслити, що перебування людини в двох «іпостасях» (об'єкта і суб'єкта) характерне для будь-якого виду безпосереднього спілкування. Існує дві форми інформаційної активності: виконання (той, хто сприймає повідомлення – об'єкт) та взаємодія (той, хто сприймає – суб'єкт) [4].

Обидві форми рівно необхідні в спілкуванні. Від кожного учасника вимагається здатність поєднувати в собі позиції об'єкта і суб'єкта діяльності, чергуючи ці ролі. У результаті спілкування реалізуються суб'єкт-суб'єктні відносини, коли обидві сторони спілкуються як особистості, як рівноправні учасники процесу спілкування. При дотриманні цієї умови встановлюється не міжрольовий контакт «викладач-студент», а міжособистісний контакт, у результаті якого і виникає діалог, а виходить, і найбільша сприйнятливості і відкритість до

співпраці кожного з учасників спілкування. Створюється оптимум для позитивних змін у пізнавальній, емоційній, поведінковій сферах усіх взаємодіючих суб'єктів. Таким чином, заміна міжрольового спілкування спілкуванням міжособистісним сприяє відходу від формалізму і догматизму при створенні навчально-виховного середовища на засадах гуманізму [1]. При цьому міжособистісне спілкування виконує багато різних функцій, серед яких головними є такі: професійно-ділова; пізнавально-діагностична; педагогічна; інформаційна; управлінська (мобілізаційно-спонукальна); оберненого зв'язку; самоутвердження особистості; реалізації потреб у спілкуванні, забезпечення позитивних емоцій, психологічної комфортності від спілкування саме з цією людиною.

У цілому варто пам'ятати, що перехід від директивно-імперативного до демократичного, рівноправного способу спілкування, від монологічного – до діалогічного спілкування ніколи не відбудеться, якщо до нього не готові обидві сторони, що беруть участь. Щоб такий вид спілкування став реальністю, необхідна сформованість гуманістичного за своїм характером «комунікативного ядра особистості» як у викладача, так і в студента. При цьому до змісту «комунікативного ядра» входять усі психологічні властивості, що вже є сформованими у конкретної особистості і які мають вияв у спілкуванні. Ці властивості у своїй основі відображають досвід спілкування особистості з різними категоріями людей, як позитивний, так і негативний. Необхідно кожному учаснику спілкування прищеплювати культуру спілкування і формувати позитивний досвід, виробляти уміння бачити в людині вищу цінність, а в співрозмовнику, учаснику спілкування – особистість, настільки ж значиму, як і він сам.

Розглядаючи комунікативну діяльність як процес взаємодії конкретних особистостей, які певним чином сприймають один одного, ставляться один до одного, обмінюються інформацією та впливають один на одного, ряд авторів (Г. Андреева, М. Каган, Я. Коломинський, О. Леонтьєв та ін.) відокремлюють в її структурі гностичну (або перцептивну) (як сприймають і розуміють учасники один одного), інформативну (або комунікативну) (обмін інформацією) та інтерактивну (взаємодія між партнерами) підструктури [3, с. 119].

У цілому комунікативна взаємодія у процесі педагогічного спілкування відбувається на таких принципах, які є актуальними і для системи ЗНЗ, і для ВНЗ: 1) урахування соціальних настанов студента (кожна людина має власні погляди, цінності, досвід. Людині легше відкинути те, що не відповідає її настановам, ніж змінити їх. Педагог має враховувати ці настанови, уважно

ставитись до них); 2) «Ви-підхід» (передбачає попереднє з'ясування намірів та очікувань студента, спільний пошук шляхів розв'язання проблеми); 3) толерантність (розуміння того, що всі люди індивідуальні та неповторні, кожен має право на власний погляд); 4) референтність (передбачає повагу до студентів, демонстрацію віри в кращі їх якості, акцентування на позитивному, врівноваженість, доброзичливість, оптимізм) [2, с. 29-30].

Чи буде педагогічне спілкування оптимальним, залежить від педагога, від рівня його педагогічної майстерності і комунікативної культури. Для встановлення позитивних взаємин зі студентами викладач має виявляти доброзичливість і повагу до кожного з учасників навчального процесу, бути співпричетним до перемог і поразок, успіхів і помилок тих, кого навчають [9, с. 203-204], прагнучи допомогти, підтримати, розрадити. Нерідко можна стверджувати, що педагоги, надмірно акцентуючи на власному «я», виявляють формалізм у відношенні до студентів, поверхневу включеність у ситуації навчання, авторитарність, підкреслюють власну перевагу і нав'язують свої способи поведінки. У педагогів з концентрацією на «іншому» виявляється неусвідомлене ставлення до студентів, що доходить до самознищення, у край пасивне ініціювання їхньої активності. У педагогів з позицією «я-інший» виявлене стійке прагнення будувати спілкування на рівних засадах і розвивати його в діалогічній формі. Така об'єктивна взаємодія сприяє гуманізації відносин «викладач-студент» і всього навчально-виховного середовища.

При забезпеченні гуманізації навчально-виховного середовища та при налагодженні педагогічно доцільних стосунків варто пам'ятати про психолого-педагогічні основи сприйняття і розуміння людьми одне одного. До них відносяться: а) ідентифікація – уподібнення себе іншому, коли спілкування будується на прагненні поставити себе на його місце; б) симпатія – особливий спосіб розуміння іншої людини на основі не раціонального осмислення її особистості, а емоційно забарвленого співпереживання її стану, співчуття, співучасті, співрозуміння з партнером у спілкуванні; в) рефлексія – усвідомлення людиною того, як вона сприймається партнером; г) казуальна атрибуція – приписування іншому свого бачення психологічних причин його поведінки, інтерпретації цих причин і внаслідок цього розуміння психологічних джерел поведінки партнера. Звичайно, таке бачення нерідко призводить до спотворення висновків про психологічні особливості партнера у спілкуванні; д) установка – певна налаштованість на партнера у спілкуванні [9, с. 205].

При організації взаєморозуміння та дотриманні гуманістичних засад педагогічного

спілкування в системі «викладача-студент», необхідно пам'ятати про дії таких механізмів та їх наслідки: 1) переконання, коли вплив здійснюється на раціональну сферу особистості і ґрунтується на критичному сприйнятті інформації і внутрішньому прийнятті її, згода з нею на підставі аргументів, доведення тих чи інших положень. За допомогою цього механізму відбувається передача партнерові думок, умовиводів; 2) «психічна захопленість» – неспвідома, мимовільна схильність людини до наслідування емоційних станів. Під впливом цього механізму відбувається об'єднання груп, мас людей як на позитивній, так і на негативній основі; 3) наслідування – сприйняття і репродукування людиною рис і зразків поведінки, атрибутів зовнішності, що демонструються іншими людьми. Наслідування – одне з джерел соціальних конфліктів, негативної поведінки людей (зокрема й студентів); 4) психічне примушування, в основу якого покладено механізм психічного тиску з використанням влади [9, с. 205-206].

Звичайно, при створенні гуманістичних основ навчально-виховного середовища важливою є змістовна сторона педагогічного спілкування. Але самим обміном інформацією спілкування не вичерпується. Найважливішою стороною спілкування є прагнення сприйняти позицію іншої людини, спробувати зрозуміти її, окреслити власне ставлення до почутого та, можливо, змодельовати це у певній практичній площині педагогічної діяльності. А це є ознаками гуманістичних основ, що виявляються в особистісній спрямованості спілкування.

Люди, що спілкуються, прагнуть поділитися своїм досвідом з іншими, обговорити якісь події, що хвилюють обидві сторони. Це – особистісна взаємодія в спільній діяльності викладача і студента. І в цьому змісті спілкування виступає як найважливіший інструмент рішення навчально-виховних задач. Без організації продуктивного спілкування викладача і студентського колективу неможливо плідно реалізувати дидактичні і власне виховні задачі педагогічного процесу у ВНЗ.

При цьому необхідно враховувати, що спілкування, як правило, виступає у трьох аспектах: по-перше, як засіб рішення навчальних завдань; по-друге, як система соціально-психолого-педагогічного забезпечення виховного процесу; по-третє, як спосіб організації взаємин викладачів і студентів, у якому поєднуються навчання і виховання, що інтегрує процес виховання як особистості в цілому, так і творчої індивідуальності зокрема.

У цілому, викладач ВНЗ виступає як ініціатор і керівник процесу спілкування, суть якого складають система, прийоми і навички взаємодії педагога і

студентського колективу, змістом якого, як ми вже неодноразово зазначали, є обмін інформацією, навчально-виховний вплив та організація взаємин.

У подальшому при розгляді комунікативної діяльності з точки зору взаємодії людей необхідно зважати на мету кожного з партнерів. Такою метою може бути задоволення потреби у обопільній діяльності, зміна поведінки та діяльності інших людей та ін. Учасники дбають про цілком конкретні, більш-менш значущі для кожного з них цілі, зміст яких може бути однаковим чи відмінним у тій чи іншій мірі. Ці цілі є наслідком дії певних мотивів, що викликає необхідність постійного використання різноманітних способів поведінки залежно від сформованості і міри розвитку у людини якостей об'єкта чи суб'єкта комунікативної діяльності. Комунікативна діяльність не завжди протікає рівно. Вона не позбавлена суперечностей та зіткнень позицій, що відображають цінності, задачі та цілі, які взаємно виключають одне одного. У процесі комунікативної взаємодії здійснюється обмін видами діяльності, їх способами і результатами, уявленнями, ідеями, установками, інтересами, почуттями тощо. Комунікативна діяльність виступає специфічною формою взаємодії людини з іншими людьми, взаємодії суб'єктів, тобто сукупністю зв'язків і взаємних впливів, які складаються в сумісній діяльності. Це не просто дія, не просто вплив одного суб'єкта на іншого, а саме взаємодія.

Численні дослідження вчених і практика показують, що педагоги, які починають свою педагогічну діяльність, відчують труднощі у налагодженні педагогічного спілкування, спілкування зі студентами в сфері налагодження взаємодії. При цьому педагогічна взаємодія – процес творчий незалежно від того, який аспект спілкування є предметом розгляду: чи це пошук шляхів розв'язку навчально-виховних завдань, чи організація взаємин. Творчий характер має бути притаманний і для вирішення педагогічних завдань, і для втілення цього рішення в спілкуванні зі студентами [5].

Від того, яка інформація відібрана, як вона вибудована, як це доноситься до аудиторії, обговорюється, перевіряється, розуміється й оцінюється студентами, залежать успіх лекції, якість сприйняття, усвідомлення і засвоєння знань, взаємодія в цілому.

Педагогічний вплив має бути систематичним і безупинним, переходячи від навчально-орієнтованого до науково-пошукового, від офіційно-регламентованого до неофіційно-довірливого спілкування. Особливі вимоги пред'являються до етико-психологічної основи взаємодії вченого-педагога і студентів. У цьому плані важливу роль мають індивідуально-типологічні характеристики, що в загальному

мають вияв через стиль спілкування, через професійну позицію викладача.

При якій організації педагогічного спілкування у ВНЗ обов'язково необхідно пам'ятати про основи співробітництва та планувати взаємини на його засадах. Саме цей соціально-психологічний стрижень додає взаєминам у ВНЗ особливу емоційну продуктивність. Без усвідомлення партнерства в діяльності студентів важко залучити їх до самостійної роботи, прищепити їм інтерес до професії, виховати професійну спрямованість особистості в цілому. Найбільш плідний процес навчання і виховання у ВНЗ забезпечується завдяки чітко організованій та здійсненій системі взаємин. У цьому контексті цінною є думка В. Кан-Калика, який підкреслює, що спілкування виступає як професійно-творча категорія, представляє собою процес і результат процесу розв'язання великої кількості комунікативних завдань [5].

Взаємодія в ході виконання завдань, організація для виконання колективних справ, вибудовування взаємовідносин членів колективу, формування позитивного емоційного мікроклімату тощо – далеко не весь перелік питань, які допомагає розв'язати спілкування. Результативність же праці залежатиме від налагодження стосунків з іншими людьми, від побудови спілкування, сформованості комунікативних умінь.

У цілому гуманізація навчально-виховного середовища в системі відносин «викладач-студент» має бути реалізована у такий спосіб: 1) взаємодія усіх можливих факторів співробітництва; 2) формування духу корпоративності, колегіальності, прагнення співпраці в системі «викладач-студент»; 3) орієнтація системи педагогічного спілкування на дорослу людину з належним рівнем самосвідомості; 4) використання професійного інтересу студентів як фактора керування навчанням і вихованням – як основи подальшої педагогічної діяльності.

Для того, щоб таке спілкування було успішним, викладач має бути обізнаний з викладеними вище особливостями спілкування, йому слід ґрунтовно вивчити рекомендовану літературу з відповідної проблеми і розробити програму діяльності з удосконалення власного комунікативного потенціалу як загального, так і професійного. Доцільно також використовувати активні форми засвоєння правил педагогічного спілкування: тренінги, практична робота, майстер-класи, конкурси педагогічної майстерності, творчі лабораторії тощо.

Висновки. У цілому ж, основними напрямками гуманізації навчально-виховного середовища у ВНЗ через широкий спектр

налагодження і забезпечення педагогічної взаємодії у системі «викладач-студент» мають бути: 1) створення в освітньому середовищі ВНЗ сприятливих психолого-педагогічних умов для соціальної адаптації та інтеграції (особистої залученості) студентів у навчально-виховний процес; 2) забезпечення психологічної підтримки членів студентської групи та сприятливого психологічного клімату; 3) організація організаційно-посередницької допомоги студентам у взаєминах з іншими суб'єктами освітнього процесу ВНЗ; 4) уникнення авторитаризму та формалізму у стосунках викладачів і студентів; 5) створення умов для творчої самореалізації кожного студента в доступних йому сферах діяльності. При цьому можна стверджувати, що завдяки їх дотриманню спілкування буде педагогічно доцільним, гуманістично зорієнтованим, а значить більш ефективним.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бодалев А.А. Психологические условия гуманизации педагогического общения / А.А. Бодалев // Советская педагогика. – 1990. – № 12. – С. 65-71.
2. Волкова Н.П. Професійно-педагогічна комунікація: Навч. посібник / Н.П. Волкова. – К.: ВЦ «Академія», 2006. – С. 26-40.
3. Дубінка М.М. Педагогічні умови формування майстерності майбутнього вчителя (Методичні рекомендації до спецсеминару) / М.М. Дубінка. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. – С. 117-133.
4. Каган М.С. Мир общения: проблемы межсубъектных отношений / М.С. Каган. – М.: Политиздат, 1988. – 319 с.
5. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. Книга для учителя / В.А. Кан-Калик. – М.: Просвещение, 1987. – 190 с.
6. Лисина М.И. Проблема онтогенеза общения / М.И. Лисина. – М.: Педагогика, 1989. – 144 с.
7. Савенкова Л.О. Педагогічне спілкування: Навч. посіб. / Л.О. Савенкова. – К.: КДЕУ, 1997. – 226 с.
8. Семиченко В.А. Психология общения / В.А. Семиченко. – К.: Центр «Магістр-S», 1997. – С. 4.
9. Слєпкань З.І. Наукові засади педагогічного процесу у вищій школі: Навчальний посібник / З.І. Слєпкань. – К.: Вища школа, 2005. – С. 203-206.
10. Хоружа Л.Л. Етичний розвиток педагога: навч. посіб. / Л.Л. Хоружа. – К.: Академвидав, 2012. – 208 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дубінка Микола Михайлович – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: самовизначення особистості майбутнього педагога; педагогіка вищої школи; вивчення педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського.